

СТРУКТУРА ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ ПОБУДОВИ А.ДЖ. ТОЙНБІ

Досліджено структуру цивілізаційної побудови А.Дж. Тойнбі та визначено місце цивілізації у ній.

This article is devoted to the research of the structure of A.J. Toynbee's civilization's model and to the determine civilization's place in it.

Фактор глобалізаційних і євроінтеграційних процесів та, з іншого боку актуальність пошуку новітньої методологічної бази, що відповідала б сучасним стандартам, викликали значний "науковий ренесанс" в українській історичній науці досліджень цивілізаційної (соціокультурної) проблематики, спрямованих на визначення пріоритетного місця культури та духовності у процесі світової історії. Особливе місце тут займає аналіз філософсько-історичної концепції А.Дж. Тойнбі, як одного із фундаторів методології цивілізаційного підходу в сучасному історичному дослідженні. Взавши за основу творчу неповторність людської індивідуальності, як головного чинника історичного поступу людства, англійський мислитель створив цілісну модель цивілізаційного розвитку світової історії, де ключове місце, поряд з матеріальною площиною, займає духовний (трансцендентний) вимір.

Актуальність дослідження філософсько-історичної спадщини А.Дж. Тойнбі полягає, по-перше, у необхідності опанування й осмислення на новому рівні творчого доробку сучасної світової і, особливо, західної історичної думки, без чого поступ вітчизняної науки вперед є неможливим, а, по-друге, дасть змогу суттєво збагатити новими ідеями власну методологічну інтерпретацію цивілізаційного підходу та, на основі неї, концептуально визначити шляхи відродження й розвитку національної культури та духовності в контексті світових цивілізацій.

Слід сказати, що широка зацікавленість цивілізаційною проблематикою в українській історичній науці позначена, перш за все, деякою невизначеністю і розмитістю основоположної категорії цивілізації, а, з іншого боку, використання цього макроісторичного поняття подекуди в досить вузьких експлікаційних межах історичного аналізу, що, у свою чергу, не враховує універсальних характеристик цивілізаційного осягнення історії. Вирішити завдання переходу української історичної школи на нові концептуальні рейки допомогло б створення власної історичної візії світового розвитку, основою якої стало б універсальне охоплення історичного процесу в перспективі цивілізаційної динаміки та соціокультурних взаємодій. У цьому контексті новий підхід до осмислення філософсько-історичної побудови А.Дж. Тойнбі, що мав би на меті визначення її універсальної структури та онтологічного підґрунтя, в українській історичній науці ще не застосовувався. У свою чергу, розкриття структури історичного Універсуму в концепції А.Дж. Тойнбі дасть змогу відкрити нове методологічне поле історичних досліджень й осмислити цей теоретичний концепт в інтерпретації до власної сучасної концепції світового історичного розвитку в межах вітчизняної науки.

Розгляд концепції А.Дж. Тойнбі викликав у свій час бурхливу дискусію, яка, проте, мало виходила за межі фактографічного аналізу. Основну увагу дослідники приділяли, переважно, її окремим положенням, проте поза контекстом цілісності самої концепції (наприклад, як-то в роботах нідерландського історика П. Гейла та радянського дослідника Г. Чеснокова, поняттю локальних цивілізацій), що призводило до фрагментарності самих досліджень, з огляду на їх ігнорування єкуменічного характеру моделі історії мислителя [17, р. 226–239; 16, с. 59–87]. Натомість потреба створення нової експлікативної моделі сучасних глобалізаційних процесів світового розвитку в макроцивілізаційному масштабі

вимагає розгляду концепції британського мислення саме як спроби єкуменічного охоплення всесвітньо-історичного процесу та її аналізу як певної глобальної візії історичного поступу людства, де культура та духовність є головними чинниками еволюції людини. Варіанти такого підходу, як у західній, так і в радянській історіографії, обмежувалися лише розглядом формування світоглядних позицій ученого на основі використання хронологічно-біографічного методу. Наприклад, у фундаментальному дослідженні філософії історії А.Дж. Тойнбі іспанського філософа Х. Ортеги-і-Гассета "Інтерпретація універсальної історії" та узагальнюючій праці радянського історика В. Мучника "У пошуках втраченого смислу історії: Генеза і еволюція історичних поглядів А.Дж. Тойнбі" основна увага акцентується на постаті самого історика та дослідженні окремих основних положень його теоретичної побудови, у той час як її цілісність, структура й основний принцип історичного функціонування з урахуванням її універсального характеру предметом розгляду не стали [19; 4].

У роботах сучасних українських учених В. Табачковського, Ю. Павленка, С. Кримського, Ю. Пахомова тощо, концепції А.Дж. Тойнбі сьогодні відводиться чільне місце. Пов'язано це з прагненням концептуального осмислення всесвітньо-історичного процесу в усій його універсальності саме з погляду його гуманістичного спрямування, де основою смисложиттєвої орієнтації людини виступає концепт Ціннісно-смиислового Універсуму, що визначається культурою. Звідси не тільки "позитивістська" реальність, але й її "метафізичний" (трансцендентний) вимір, у контексті тісної взаємодії, виступають на новому прогресивному рівні як рівноправні складові людської історії [3, с. 108–109; 10, с. 85].

У свою чергу, спроби використання цивілізаційного (соціокультурного) підходу для вирішення цього завдання не можуть оминати звернення до творчої спадщини А.Дж. Тойнбі, як одного з його фундаторів. Проводячи паралелі з історичним баченням сучасних українських істориків, можна вказати, що тойнбіанська модель цивілізаційного розвитку теж ґрунтується на певній візії людського буття як переплетіння матеріального й духовного, де свобода волі людини є ключем до розуміння смислу світової історії. Саме тому погляд на історію англійського мислителя найповніше відповідає сучасним тенденціям вітчизняної науки, що спрямовані на розгляд історичного процесу в людиновимірному контексті. Проте тут знову слід вказати на недостатність використання творчої спадщини А.Дж. Тойнбі в контексті її інтерпретації до вимог сьогодення. Так, наприклад, у колективній роботі Ю. Павленка, С. Кримського та Ю. Пахомова "Шляхи й перехрестя сучасної цивілізації" та монографії Ю. Павленка "Історія світової цивілізації: Філософський аналіз" розглядаються знову ж таки окремі основоположні моменти концепції мислителя, проте без докладного їх аналізу та визначення авторського концептуального змісту, що передбачає їх розгляд лише в межах цілісності самої філософсько-історичної побудови [6; 5].

Новий підхід до аналізу творчої спадщини А.Дж. Тойнбі, а саме вивчення його основних праць – дванадцятитомного "Осягнення історії", "Цивілізація перед судом" та деяких інших, дозволяє зробити висновок про те, що концепція історії мислителя є не просто

емпіричною схемою, складеною на основі узагальнення історичних фактів, а історико-теоретичною побудовою екуменічного (універсального) характеру, певною філософсько-історичною візією всесвітньо-історичного розвитку, що, відповідно, має власне онтологічне підґрунтя. Так, визначення А.Дж. Тойнбі декількох вимірів історичного процесу, а саме індивідуального (творчі особистості/творчі меншини), цивілізаційного (історичні цивілізації) та трансцендентного (Бог або "кінцева духовна реальність") вказує на існування в концепції мислителя власної концептуальної моделі історичного Універсуму, як екуменічної цілісності онтологічного характеру, у межах якої відбувається розвиток світової історії. Такий підхід, спрямований на багатовимірність аналізу історичного процесу, ще тільки започатковується в межах вітчизняної історичної науки [2, с. 293; 25, р. 2–12; 27, р. 54–87; 14, с. 27; 11, с. 318].

На основі історіографічного огляду праць сучасних українських науковців, присвячених цивілізаційній проблематиці, можна вказати на недостатність використання в них ідей англійського мислителя, що є досить актуальними і в наш час, а саме тенденція до універсального осмислення історичного процесу й акцентування уваги на пріоритетності еволюції культури та духовності як невід'ємних екзистенціалів людського буття. З іншого боку, сам цілісний аналіз, спрямований на розкриття універсального змісту цивілізаційної побудови А.Дж. Тойнбі та її реконструкція з урахуванням авторського концепту історичного Універсуму в межах вітчизняної історичної науки ще не проводився. Згідно з даною метою, основним завданням дослідження є спроба визначення структури цивілізаційної побудови А.Дж. Тойнбі та окреслення в ній місця цивілізацій, як основоположної категорії всієї філософсько-історичної концепції британського мислителя.

Вирішення цього завдання необхідно розпочати з аналізу "основної одиниці історичного дослідження" та фундаментальної щодо всієї теоретичної побудови категорії цивілізації. Слід зазначити, що дослідники, особливо радянські, завжди брали до уваги дану категорію виключно в матеріальній площині й розглядали цивілізаційний розвиток з, переважно, позитивістського погляду та поза контекстом універсальності моделі історії мислителя. Пов'язано це, перш за все, із суб'єктивним визначенням "науковості" основних положень концепції А.Дж. Тойнбі та їх відповідністю позитивістській спрямованості самих досліджень, у той час як ідеалістичні принципи його цивілізаційної моделі залишалися поза увагою як "ненаукові" й, відповідно, відкидалися як такі, що не піддаються верифікації. Зокрема, у роботах Г. Моргентау "Тойнбі та історична уява" та П. Сорокіна "Філософія історії А.Дж. Тойнбі", як на суттєвий недолік вказувалося на невизначеність конкретних (просторово-часових) меж власне самих історичних цивілізацій [18, р. 194; 20, р. 179–188].

Подібний погляд, як варіант спрощення евристичної наповненості категорії цивілізації шляхом її екстраполяції у формат простої суми деякої сукупності культурно споріднених національних держав, що має чітке просторове окреслення, не враховує дуже суттєві зауваження щодо цього власне самого англійського мислителя. Так, попри визначення чіткої об'єктивної реальності історичних цивілізацій, А.Дж. Тойнбі наголошує на тому, що поряд із кількісною (як протяжність у просторі й часі), головною відмінністю між цивілізацією й національною державою є якісна характеристика [26, р. 283]. Якщо ототожнити межі Італійської цивілізації з кордонами Римської імперії, то, безперечно, постає питання їхнього географічно-просторового окреслення у зв'язку

з їх мінливістю протягом історичного часу існування останньої – це можуть бути як кордони Ранньої або Пізньої (Західної) Римської імперії, так і межі Pax Romana Октавіана Августа, що, у свою чергу, попри ареал охоплення самої Італійської цивілізації, включала в себе й території інших цивілізацій, які зберігали свою соціокультурну ідентичність протягом періоду римського панування – наприклад, Еллінська цивілізація, по відношенню до якої культура Італійської цивілізації виступає як сателітна, цивілізації Єгипетська та Сирійська тощо.

Ті ж самі проблеми визначення меж просторового охоплення локальної цивілізації як її чітких "географічних кордонів", за аналогією з державними, виникають і при розгляді Єгипетської цивілізації. Наприклад, внаслідок завоювань асирійських царів Асархаддона (671 р. до н. е.) та Ашшурбаніпала (669 р. до н. е.) Єгипет було приєднано до Асирійської держави, однак, зберігши свою власну соціокультурну ідентичність, він і надалі продовжував незалежне цивілізаційне існування, не входячи до соціокультурного простору Шумеро-аккадської цивілізації. Те ж саме незалежне в соціокультурно-цивілізаційному вимірі становить Єгипетської цивілізації можна прослідкувати й тоді, коли Єгипет став сатрапією Перської імперії (528 р. до н. е.), яка соціокультурно належить до Сирійської цивілізації. Ще більші труднощі виникають при спробі чіткого визначення "кордонів" Шумеро-аккадської цивілізації та її Урартської, Еламської, Іранської та Хеттської цивілізацій-сателітів, з огляду на територіальні експансії кожної з них протягом власного історичного часу існування та невідповідності їхнього територіального поширення межах розповсюдження власної соціокультурно-цивілізаційної ідентичності. Наприклад, Ісламська цивілізація взагалі не має єдиної просторової концентрації на кшталт державних кордонів, проте можна вести мову про існування ісламського суспільства в межах її соціокультурного поширення.

З огляду на це, підхід до визначення цивілізації, і в концепції А.Дж. Тойнбі зокрема, має бути багатовимірним та враховувати, поряд з матеріальною площиною, якісно новий "метафізичний" (трансцендентний) простір історичного процесу, як еволюцію людської духовності та культури, що в плані цивілізаційного підходу відображає людиностворюючу, гуманістичну спрямованість загальноісторичного прогресу. Звідси історичність людського життя, підіймаючись на новий щабель осмислення, стає подоланням біологічної обмеженості існування, а Людина, у свою чергу, виступає вже не лише центром перспективи цивілізаційного процесу, а і його безпосереднім носієм. Тим самим світи трансцендентний і феноменальний (іманентний) опосередковуються у світі людської культури й тільки в ньому й через нього розкриваються [1, с. 77–79; 7, с. 25–26; 6, с. 394].

Виходячи із цього, ключем до розуміння тойнбіанської категорії цивілізації є її розгляд у межах трансцендентно-антропологічної парадигми, яка складає ядро цивілізаційного підходу до досягнення всесвітньо-історичного процесу в концепції А.Дж. Тойнбі. Таке визначення методологічної позиції мислителя передає основний напрям його філософсько-історичних інтенцій, а саме осмислення місця людини в історії, мети й напрямку її духовної еволюції, а, з іншого боку, відтворює концепцію А.Дж. Тойнбі як власну візію світового розвитку в перспективі екуменічного охоплення, що вміщує в собі не тільки людину як екзистенційний простір людської реальності, а й трансцендентний вимір її буття – Бога, або "кінцеву духовну реальність", з якою людина постійно взаємодіє у процесі історії [21, р. 299; 14, с. 27, 153–154, 296; 13, с. 222–224; 23, р. 366; 26, р. 237, 256–261, 533; 12, с. 275–276; 28, р. 137].

Отже, цивілізація в концепції А.Дж. Тойнбі є не просто певною просторово-часовою конфігурацією, а, визначена в контексті цілісності історичного Універсуму, є багатовимірним феноменом. По-перше, цивілізація інтегрує індивідів на рівні достатньо загальних (але не загальнолюдських) смислоутворюючих структур людської життєдіяльності у певне "суспільство", задаючи тим самим динамізм розвитку та ціннісно-смыслову тотальність соціального буття ("соціального" у тойнібіанському смислі). Так, у плані цивілізаційного різноманіття ми можемо вести мову про Єгипетське, Еллінське, Ісламське чи то Західне суспільство тощо. По-друге, "сутність" цивілізації пов'язана, перш за все, з її фундаментальною основою – індивідом та його безпосереднім особистим відношенням до трансцендентної "кінцевої духовної реальності" (Бога). Звідси кожне суспільство в контексті цивілізаційної ідентичності є певним ціннісно-смысловим простором – цілісну систему світогляду як своєрідний автентичний феномен єдиного світу, підґрунтям до формування якого виступає унікальне відношення кожного індивіда до власної історичності (одночасно індивідуальної кінченості й загальної тягlosti людського буття), що виливається в найбільш узагальненому вигляді соціального контексту у формі певної вищої історичної релігії.

Таким чином, цивілізація у межах універсального характеру філософсько-історичної побудови А.Дж. Тойнбі відіграє фундаментальну роль системоутворюючого ядра, що інтегрує через себе, як центр взаємодії, ще два виміри історичного буття, які складають певну тотальність історичного Універсуму, та які умовно можна ідентифікувати як "рівень індивідів" та "рівень трансценденції" – Бога або "кінцевої духовної реальності", що, за визначенням А.Дж. Тойнбі, є такою ж реальністю як й "індивід" [2, с. 63, 411–412; 14, с. 293; 24, р. 168–169]. По відношенню до сукупного часу існування людини на Землі, як абсолютної лінії часу, період історії цивілізацій-суспільств складає лише 2 %, тобто, за словами А.Дж. Тойнбі, є нескінченно малою величиною, якою можна знехтувати. Звідси історичні цивілізації, у межах діяхронного цивілізаційного шару, складають єдиний пласт у синхронному вимірі історичного процесу, будучи еквівалентними й, у "філософському смислі", сучасними одна одній, тим самим становлячи окремий рівень цивілізацій-суспільств у структурі історичного Універсуму [15, с. 91–94].

Ураховуючи людиновимірний характер цивілізаційного підходу до осягнення світової історії, єдиним суб'єктом історичного процесу в концепції А.Дж. Тойнбі, а разом з тим об'єктивною основою буття історичного Універсуму, виступає конкретно-історичний індивід, як унікальна й неповторна одинична екзистенція, що, з огляду на свій творчий статус, виступає єдиним джерелом історичної активності в перспективі перетворюючої та відтворюючої діяльності по відношенню до матеріальної чи духовної дійсності, і не може бути редукованою до ототожнення з будь-яким соціумом. Ця аксіоматична прийнята особистісна диференціація в процесі історичного розвитку, може бути визначена як "творча індивідуальність", підґрунтям до актуалізації якої виступає іманентна людині свобода волі як постійна ситуація (історичного) вибору.

Увівши індивідуальний вимір у контекст історичного Універсуму, А.Дж. Тойнбі розглядає історичний розвиток у персоналістичній перспективі, адже лише "творчі особистості" можуть дати адекватну відповідь на Виклик, тим самим розв'язуючи історичну проблему й рухаючи цивілізацію вперед. Серед історичних "творчих особистостей" А.Дж. Тойнбі називає Мойсея, Апостола

Павла, Григорія Великого, царя Давида та ін. Що ж до поняття *творчої меншості*, то воно є похідним від поняття *творчої особистості*, тому що, за словами мислителя, "справжнім автором будь-якого творчого акту є особистість, яка стоїть за спиною якоїсь творчої меншості... У тих же випадках, коли ми не можемо її вказати, нам лишається займатися цими випадками лише в термінах групи людей". Це положення тісно пов'язане з основою історичних поглядів А.Дж. Тойнбі, що полягає в переконанні мислителя в тому, що "творить історію не суспільство (чи яка-небудь абстрактна група людей), а конкретно-історичний індивід" [22, р. 230, 361–362].

Обґрунтовуючи правомірність введення трансцендентного виміру історичного Універсуму, А.Дж. Тойнбі вказує на обмеженість раціонального пізнання дійсності й невідворотність звернення до ірраціонального її тлумачення та інтуїтивного осягнення. Метафізична основа відтвореного А.Дж. Тойнбі історичного Універсуму має свої витоки й, фактично, є продовженням християнської історіософської традиції, яку визначають як "августинівську". Ця традиція характеризується особливим акцентом на одночасній причетності людського існування протиставленим одним матеріальній і духовній сферам – "Граду земному" і "Граду Божому", боротьбою яких і визначається людська історія [9, с. 112–113; 8, с. 95; 4, с. 69]. Так, історія у просторі історичного Універсуму, є, за словами мислителя, "взаємодією між Богом і людиною", що може бути представлена як "серія актів, у яких Бог кидає Виклик окремим особам або громаді, або всьому людству" [26, р. 256; 21, р. 299, 350; 13, с. 225]. Причому світ цивілізації – це тільки частина широкого поля Божественної діяльності, де "Бог, як і все людство, знаходиться за роботою" [21, р. 299–301; 14, с. 27, 153–154, 296–297; 13, с. 222–224].

Таким чином, світова історія в концепції А.Дж. Тойнбі є процесом розвитку історичного Універсуму, що є складною, багатовимірною, динамічною взаємодією певних рівнів історичного буття. Усезагальним рівнем виступає в ньому трансцендентний Божественний світ; рівень особливого репрезентований множиною історичних цивілізацій; у свою чергу сукупність конкретно-історичних індивідів, об'єднаних у суспільства в межах конкретних цивілізацій, становить рівень одиничного в структурі історичного Універсуму в концепції А.Дж. Тойнбі.

Будучи певною динамічною системою взаємозв'язків та взаємодії власних структурних рівнів, історичний Універсум посувається шляхом історії, що становить автентичний спосіб його буття, до певної мети, досягнення якої відбувається згідно з Божественним планом. Відповідно історія, за словами мислителя, – це "візія Божого творення в русі" і мета її – "моральне й духовне самовдосконалення людини, внаслідок якого вона трансцендує саму себе за межі історії, у переддень метаісторії, що передбачає абсолютну співвіднесеність з Абсолютом – Богом". У зв'язку з тим, що історичний Універсум, за А.Дж. Тойнбі, є шестивимірним (Час – Простір – Життя – Дух), це можливо шляхом піднесення людських душ до свого Творця завдяки дарові Духа, який, будучи шостим виміром, складає субстанціальну основу його історичного розвитку [25, р. 2–12; 27, р. 54–87; 14, с. 27; 11, с. 318].

Подане в межах трансцендентно-антропологічної парадигми визначення цивілізації в концепції А.Дж. Тойнбі передає основну інтенцію сучасної української історичної науки, а саме прагнення осмислити людську реальність через концепт Ціннісно-смыслового Універсуму, що виявляє себе через певні світоглядні моделі історичних цивілізацій, де світ культури виступає універсальним медіатором між двома сферами бут-